

ՀՏԴ 891. 981.0/07/

ԳՄԴ 83. 3<g 7

Գրականագիտություն

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ ՄԱՀՎԱՆ ՏԵՄԻԼՆԵՐԸ Նարինե ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր: Յեղասպանություն, հոգեհարված, ուղեղային մորմոք, շարչարանքի տեսիլ, մահվան տեսիլ, հոգեբանական պահ, հոգեվիճակի պատմություն, զգայության բևեռացում, մտասնեռում, սիրո արվեստ:

Ключевые слова: геноцид, стресс, скорбь мозга, призраки мучения, призраки смерти, психологический момент, история душевного состояния, кульминация, концентрация, искусства любви.

Keywords: genocide, shock, brain grief, the psychological point, death visions, a history of emotional state, incandescence of sense, continuous death visions, culmination, sense of love.

**Н. Аванесян
Видения смерти Е. Чаренца**

Психологическая травма, нанесенная геноцидом целому поколению, как бы ни вытеснялась вглубь сознания, для Чаренца оставалась постоянным психологическим ощущением. Со временем оно трансформировалось в «скорбь мозга», а та - в бесконечные видения смерти. Психологический момент становится историей душевного состояния. Видения мучений повторяются на протяжении всей жизни, достигнув своего пика в поэзии 1930-х годов. Чрезмерное напряжение и концентрация чувств ощущима даже в поэтическом искусстве последнего периода, посвященного любви и страсти.

**N.Hovhannissian
E. Charents' Visions of Death**

The psychological injury made by genocide to the whole generation how it was forced out deep into consciousnesses, for Charents remained a constant psychological feeling. Over time it was transformed to "brain grief", which in its turn was being transformed into infinite visions of death. The psychological point becomes a history of emotional state. Visions of tortures re-repeat throughout all his life, having reached the extreme culmination in the poetry of the 1930s. The excessive tension and concentration of feelings is notable even in poetic art of the last period devoted to love and passion.

Յեղասպանության՝ մի ամբողջ սերնդի ցնցած հոգեհարվածը որքան էլ արտամղվելու ներքին ընթացք ունենար, Չարենցի մեջ մնալու էր որպես մշտադառն հոգեզգացողություն՝ տարիների հետ վերափոխվելով <<ուղեղային մորմոքի>>, ուղեղային մորմոքն էլ՝ շարունակական մահվան տեսիլների :Հոգեբանական պահը դառնում է հոգեվիճակի պատմություն: Չարչարանքի տեսիլները վերակրկնվում են կյանքի ճանապարհին՝ ծայրահեղ բևեռացման հասնելով 1930-ական թթ. պայմաններում: Զգայության ու մտասնեռումի արտակարգ շիկացումն զգալի է նույնիսկ վերջին շրջանի սիրո և սեռի բանաստեղծական արվեստում:

Ժամանակի չափումների մեջ Ե. Չարենցի հոգևոր կենսապատումը տեսլանում է և՛ որպես աներկրորդ գեղարվեստ, և՛ իր օրերի պատմությունը խորհրդանշող երևույթ: Դեմ հանդիման են հոգևոր պատմության սկիզբն ու վերջը՝ շողկապված դժվարուղի մաքառումներով, գաղափարագեղագիտական վերաճշտումներով: Գրական խորհրդապաշտական մուտքը նաև հայրենական ապրումների ու մտածությունների ոգեղեն սկիզբն էր. հայրենիքի որոնումի անորոշ ճանապարհին կապուտաչյա սիրուհու տեսիլքն է, նույն ցնորք Նաիրին՝ երազային, մշուշային հայրենիքը: Կապուտաչյա սիրուհու գաղափարը հարակա է, հարահոս, որ ավելի ուշ կերպավորվելու է որպես Հայաստան-յար. <<Կապուտաչյա սիրուհիս, ամուսնանանք պիտի մենք// Արևի տակ հայրենի հովիտներում կանաչուն// Ու հնամյա աշխարհում մենք բախտավոր կլինենք...>>: Այդ ամուսնությունն, այսինքն՝ երկատված հայրենիքի վերամիավորումը, կորսված հայրենիքի ու սեփական հոգեկերտվածքի վերագտնումը, ոգեղեն բերկրանքից առարկայանալով, պոեմի վերջում փոխակերպվում է տոնահանդեսի կոնկրետ պատկերի. <<Հովիտներում հայրենի, հովիտներում սրբազան// Գլինի մի հարսանիք՝ հազարնվազ ու խնդուն>>: Հայրենիքի գալիքի հոգևոր սպասումի այսպիսի տրամադրություններով կամավորական ջոկատների շարքերում Չարենցը մտավ Արևմտահայաստան. <<Կանչում էր, կանչում ճամփան անմեկին// Մեր հոգին ուներ թռիչքներ ու թև>>: Սա <<Դանթեական

առասպելի>>՝ որոնումի հոգևոր ուղիներին հաջորդած հողեղեն, իրական ճանապարհի սկիզբն է, որ աստիճանաբար ծանրանալու է չարչարանքի համատարած պատկերներով: Յեղասպանության՝ մի ամբողջ սերնդի ցնցած հոգեհարվածը որքան էլ արտամղվելու ներքին ընթացք ունենար, Չարենցի մեջ մնալու էր որպես մշտառկա հոգեզգացողություն՝ տարիների հետ վերափոխվելով <<ուղեղային մորմոքի>>, ուղեղային մորմոքն էլ՝ շարունակական մահվան տեսիլների: <<Դանթեական առասպել>> պոեմը բանաստեղծի եղեռնված հոգեզգացողության գեղարվեստական ինքնարտահայտման սկիզբն է, արևելահայ գրական կյանքում եղեռնի պոեզիայի հիմնաքարերից: Պոեմի ներքին տրամաբանությունը քնարական հերոսին հասցնում է կյանքի անիմաստության, տիեզերական գառանցանքի պատկեր-ապրումին.

Քայլել անիմաստ մի կյանքի համար,
Մարել - ու վառել աստղերը մարած,
Որ տիեզերքի գառանցանքը մառ
Չցնդի երբեք ու մնա երազ...

Զառանցանքի կենսազգացողության խոհն առկա է նաև նույն շրջանում գրված <<Հարդագողի ճամփորդները>> բանաստեղծության եզրափակիչ տողերում. <<Հոգ չէ, որ մեր օրերն անցան տենդի պես, // Կյանքը դարձավ անմխիթար գառանցանք...>>: Բանաստեղծի հոգեգիտակցականը բեկած ցեղասպանության պատկերներն աստիճանաբար վերածվում են հիվանդագին մտապատկերների: Մահվան տեսիլի հոգեբանական պատկերն ակնհայտ է: Ահա չարչարանքի տեսիլի հայտնությունը <<Դանթեական առասպել>> պոեմում.

Ամբոխվել էին տեսիլներն ահեղ,
Խեղերի նման ցատկում ու պարում
Եվ դառնում էին մեռելներ մի տեղ
Սատանայական տենդոտ շուրջպարում...

Հոգեբանական այս պահը դառնում է հոգեվիճակի պատմություն: Չարչարանքի տեսիլները վերակրկնվում են կյանքի ճանապարհին՝ ծայրահեղ բևեռացման հասնելով 1930-ական թթ. պայմաններում: Զգայության ու մտասնեռումի արտակարգ շիկացումն զգալի է նույնիսկ վերջին շրջանի սիրո և սեռի բանաստեղծական արվեստում: Դանթեական ճանապարհի իմաստաբանական-պատկերային առնչություններով ազգային ողբերգությունը հիշողության մտասնեռումներով ու գուգորություններով գառանցանքի գեղարվեստահոգեբանական համապատկերի է հասնում <<Մահվան տեսիլ>> պոեմում: Միամանթոյի <<Մահվան տեսիլքի>> գրապատմական ներքին առնչություններով Չարենցը գրում է նոր ժամանակի <<Մահվան տեսիլը>>: Ահա մի հատված, ուր <<Դանթեական առասպել>> պոեմի ծանոթ տեսիլի վերահայտնությունն է.

Եվ շուրջը նրա խարույկի, բոլորած մի պար խելահեղ,
Ցատկոտում էին ու պարում ամբոխները այն դիվահար...

Մահվան մտապատկերների մեջ, որպես հոգեցնցումի հետևանքային զգայության մի պատմության՝ հավատակորուստի և ընդվզումի գեղարվեստական ուժեղ արձագանք, կարևորում է <<Վահագն>> պոեմը: Պոեմը և՛ տագնապ է, և՛ ջղաձգում, և՛ ազգային գոյի կործանված հիմքերի ողբերգական վերապրում: Մահվան տեսիլի բովանդակության մեջ, որպես հոգեբանական տարր, խուժում է նաև ծաղրի ու անարգանքի մտասնեռումը. <<Տեսնում եմ ահա, // Որ ծիծաղում ու քրքջում են նրանք // Արնաքամ ընկած դիակիդ վրա...>>: Ազգային ողբերգության տառապագին վերապրման բացահայտում են <<Չարենց-Նամե>>-ի ներքոբերյալ տողերը ևս, ուր պատումի հանգիստ եղանակը պայմանավորված է տառապանքի ճանապարհին իմաստանացած ոգու ինքնահաղթահարման ուժեղ զգացողությամբ.

Ես կարծում էի- այնտեղ,
Ռումբերի ահեղ որոտում
Կգտնեմ քո դեմքը լուսե:
Բայց գտա... դիակներ փայտե
Ու տեսա մի երկիր, որը դու

Լքեցիր խուժումից մեր սև,
Ու իջավ թախիժն հնամյա
Ու հոգիս ճնշեց, ճնշեց...

<<Չարենց-Նամե>>-ի վերոնշյալ տողերը հեղափոխական օրերի խանդավառությունը բեկող հիշողությունների պատկերն են նաև: Ազգային հոգեբանության մեջ որպես ողբերգություն բեկված կորուսյալ հայրենիքի ճակատագրի հարցում հեղափոխության բերած տարակույսները ոգեկեղեքման նոր դուռ են բացում Չարենցի համար: Մտատանջության այս փուլին բնորոշ զգայությունը կեսգիշերային անքնությունն է, ուղեղը շաղափող հեղափոխական աղմկոտ տարերքի զգայությունը. <<Պայտերը դոփում են քունքիս մեջ հիմա.- Անհա~յտ է աշխարհը՝ անցնում է ու մահ...>>:

<<Բոլշևիզմը այն չէր իրողության մեջ, ինչ-որ պետք է ըլլար իդեական իր համոզումներուն ճամփով: Չարենց փշրվեցավ իր իսկ պատրանախաբության և զգացական խանդավառություններուն պատճառով>>¹,- նկատում է չարենցագետը: Հայրենիքի ճակատագիրն անձնականացրած բանաստեղծի՝ հեղափոխության ճանապարհին ուղեկից տարակույսի դրաման հոգեբանական խտացման է հասնում <<Ողջակիզվող կրակ>> շարքի <<Ինչպես երկիրս անսփոփ, ինչպես երկիրս բախտագուրկ...>> սկզբնատողով բանաստեղծության մեջ.

Եվ այս երգերը իմ կարմիր, ա՛խ, այս երգերը իմ կարմիր,
Որ երգում է անսփոփ սիրտս կրակուն-
Ինչպե՞ս պիտի արդյոք հնչեն, ա՛խ, այս երգերը իմ կարմիր-
Իմ ավերակ, իմ ո~րբ երկրում...

Տարակույսի դրամատիկ պահը բանաստեղծության մեջ ավարտվում է իրողության հայտնաբերման ողբերգական տրամադրությամբ.<<Վերք է դառնում սրտիս խորքում օրերի փայլը այս հրակ// Ա~խ, սի~րտ իմ՝ բո~րբ ու անսփոփ,- երկի~ր իմ՝ ո~րբ ու անուրախ...>>: Հոգևոր տրամադրությունը հասնում է մտածական լարման մի վերջնակետի, որից այն կողմ անկումի սարսափի հոգեվիճակն է: <<Անկումների սարսափից>> բանաստեղծությունը անկումին դեմ հանդիման կանգնած, նախրյան խոց-խոհի, նախրյան անդուռ կարոտի հոգեվիճակին դատապարտված բանաստեղծի ներքին մենախոսությունն է.

Ի՞նչ է ուզում ինձանից կապույտ մորմոքը հրի.
Ի՞նչ է ուզում քո հոգին, հազարամյա Նաիրի:
Եվ ինչո՞ւ ես դու փռել իմ դեմ քո բույրը բուրբ
Եվ իմ մորմոքը վառել թախիժներով ահավոր....

Բանաստեղծի խոհափոխական ապրումներն ի վերջո գաղափարական ընդհանրացման են հասնում <<Հայաստանին>> տաղում: Ժողովրդի պատմական ճանապարհի քնությունը հանգեցնում է փորձությունների ու ողբերգությունների անընդմեջ հաղթահարման ազգային ճակատագրի խոհափոխությանը՝ <<Հազար ու մե վերք ես տեսել- էլի կտեսնես...// Աշնան քաղած արտի նման՝ հազա~ր գոհերի// Չհավաքած բերք ես տեսել- էլի կտեսնես...>>, որից հետո գալիս է սիրո ու ցավի երկրի պաշտամունքի հոգեկան պահը, փառաբանության հոգևոր ծեսը, ինքնագոհաբերման աստիճանի ինքնանվիրումի խոստովանանքը.<<Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում...>>:

Ամբողջ 1920-ական թթ. հայրենիքի կորուստի կասկածի խոհը շաղափում էր բանաստեղծի գիտակցությունը: Ազգային որոշակի քաղաքական ուղղվածության պատկանող իր հերոսների միջոցով Չարենցն անուղղակիորեն հայտարարում է ինքնությունը կեղեքող ներքին կասկածը.

Մտածում էր՝ <<Բաղդադ են հասել
Չորքերը անսահման Ռուսի-
Էլ
Մրանք

¹ Վ. Նավասարդյան, Չարենց: Հուշեր և խորհրդածություններ, Ե., 2007, էջ 7:

Ինչո՞ւ են փախել
 Բիթլիսից, Բաղդադից, Մուշից...
 Էլ
 Ինչո՞ւ
 Էրզրումն առավ
 Անհաղթ Անդրանիկ փաշեն>>...

Դարերի մեջ որպես արյունոտ հարցանիշ մեխված Նաիրիի կորուստի կասկածի խոհը խոշտանգող է Չարենցի այլ հերոսի՝ խմբապետ Շավարշի դեպքում... <<Ոչխարների նման սարսափահար// Նրանք փախան ֆրոնտից, տվին Էրզրումը, // Հետո Կարսն, Ալեքսպոլը... վա~յ ձեզ, հայեր...>>: Հայրենիքի պատմության մեջ հեղափոխության ողբերգական հետևանքների գիտակցումը տեղիք է տալիս մահվան տեսիլների վերակրկնության: Այդ տեսիլը Չարենցի խորհրդապաշտական գեղագիտական համակարգին բնորոշ տիարադալուկ աղջկա լուսե պատրանքը չէ կամ հոգու այլագոյությունը, մահը՝ <<անգույն ու անբեր>> կյանքին հակադրված <<լուսավոր առասպելը>> կամ <<անըջալույս տրսմությունը>>: Տեսիլն այս դեպքում ոգու բերկրանքի ակնթարթ չէ, այլ չարչարանքի մղձավանջ, մահը՝ ազգային գոյության վախճանի ողբերգություն: Դարձյալ տիրապետող է հոգեցնցումի ծանոթ զգայության՝ ինքնախոշտանգող մեղքի ներքին խոհն՝ ուղղված այս անգամ իր դեմ, որովհետև ինքն էլ հեղափոխությամբ խանդավառների շարքում էր: Հեղափոխության ընդյալ այգաբացը բանաստեղծության մեջ փոխակերպվում է <<անկրակ իրիկնաժամի>> և կախաղանի մռայլ պատկեր-ապրումի: Հայրենիքի ճակատագրի պատասխանատվության տառապագին խոհը՝ <<Գուցե այդ ես եմ, որ սրտով իմ լուսնահար // Ո՛չ մի կրակ հեռուներից ձեզ չբերի>>, դառնում է ինքնագոհաբերության աննախադեպ վճիռ՝ հայրենիքի փրկության բարձրագույն կամքով: Բանաստեղծի անանձնական կամքը հնչում է հրաման-հրահանգի պես.

Թող ո՛չ մի գոհ չպահանջվի ինձնից բացի,
 Ուրիշ ոտքեր կախաղանին թող մոտ չգան.
 Եվ թող տեսնեն ի՛մ աչքերի մեջ կախվածի,
 Իմ բորբ երկիր, լուսապսակ քո ապագան...

Որպես ներհոգեկան հարվածի զգայության մի փուլ՝ Չարենցի պոեզիայում առանձնահատուկ է նաև ազգի պատմական անցյալի վերաքննությունը, ինչն այս դեպքում, բնականաբար, պետք է ընկալվեր որպես <<անանցյալ անցյալ>>: Անանցյալ անցյալի մտատանջությունը, որպես հոգեվիճակ, առկա է ոչ միայն <<Պատմության քառուղիներով>> պոեմում, այլև, որպես կեսգիշերային անքնություն, <<Դեպի լյառը Մասիս>>, <<Զրահապատ <<Վարդան Ջորավար>> գործերում: Ազգային ուղու ներքին քննահայացքի զգայական պահը կորուստի հոգեկան ուժեղ վերապրումի դրսևորում է: Կորուստի վերհուշը՝ թախծի ու կարոտի նրբերանգներով, <<Nostalgia>> բանաստեղծության մեջ դառնում է ներանձնական հոգեպատկերի բացահայտման միջոց: Հուշի մեջ ապրող հայրենի երկրի ոգեղեն-իրական զգացողությունը, հուշի մեջ առկա տխրությունը կարոտացավի ազգային հոգեվիճակի ներքին խտությունն ունի.

Այն ափերում, ուր դու,- օ~, տարիներ առաջ,-
 Թափառելով՝ սիրո երգեր էիր գրում
 Եվ գուրգուրում, իբրև սերունդների երագ,
 Այն, որ թաղված մնաց քո գրքերում,-
 Այն ափերում հիմա մի բարբարոս հովիվ...

Կորուսյալ ծննդավայրի կարոտացավը վերաճում է կարոտախտի, զառանցական տեսիլի՝ երևույթի բուն իմաստով, ինչի արգասիքն է <<Երագների մասին>> պոեմը՝ <<Իմ կարոտանք անդեղ ու անփարատ>>: Ազգային պատմության խոհաքննությունը բանաստեղծի մտասևեռումներում ուրվապատկերում է գալիք փորձանքներին դեմ հանդիման արնակող, ուժահատ գալի խորհրդանիշ-տեսիլը: Չարենցը վերաքննում է պարտություններով ու կորուստներով բնորոշվող ժողովրդի պատմությունը, որով ձևավորվել է ազգային

հոգեբանությունը՝ պարզելու Հայաստանի քաղաքական բախտի նախադրյալները: <<Անանցյալ անցյալի>> պատմափիլիսոփայությունն ինքնահաստատվում է պոեմի ամբողջ ընթացքում.

Այսպես անցել ենք մենք անխոհ ու անզաղափար

Պատմության քառուղիներով, որպես միրաժ,-

Կտրել ենք երկար մի ճանապարհ,

Եվ ճանապարհը մեր այս

Ե՞րբ է արդյոք փայլատակել, օ~, երբ,

Ե՞րբ է վառվել լույսով գալիքնափայլ...

Պատմության քառուղիներով անընդհատ խորացող ներքին հայացքը, ազգային ինքնաճանաչողության դառը խորհրդածությունները հանգում են <<անխոհ ու անզաղափար>> պատմական ճանապարհի վերջնակետին, ապագայի անհեռանկար դիմապատկերին.

Ու կանգնած ենք ահա ապագայի հանդեպ

Զարմանալի~ թեթև, զարմանալի~ անդեմ՝

Մերկության պես տկլոր ու անանցյալ...

Ժողովրդի պատմության խոհաքննությունը ժամանակի ազգային օրհասական համապատկերից ձեռք է բերում Հայաստանի ոգեղեն- իրական գոյակերպի քաղաքական կշիռ: Ռուսական կողմնորոշման չարենցյան ընկալումը ժամանակային կոնկրետ չափումով և անհատականացված դրամատիզմով առկա է ոչ միայն <<Պատմության քառուղիներով>>, այլև <<Դեպի լյան Մասիս>> պոեմում: Արժանի կյանքի անդուռ տարիների խորախոց խոհը՝ <<Եվ չի՞ եղել արդյոք իր ողջունած հեռուն// Մի թիարան վատթար>>, Զարենցինն է նաև.

Օ~, անպտուղ վաստակ ու տքնություն երկար,

Գոսն օրերում- ոգու հոգնություն եղկ,-

Անտեսնելի գալիք ու կապարե ներկա,

Անհորիզոն կյանքի կապարե երգ...

Մի՞ թե սուտ է բոլորը և փորձանք...

Անցյալի կորուստների վրա կապարի պես ծանրացած ներկայի և անհորիզոն ապագայի ժամանակային այս խոհը, պատմականորեն ձևավորված հոգեբանության մեջ բևեռացված կասկածը ժամանակների ընդհանրացումով <<Զրահապատ <<Վարդան Զորավար>> պոեմում միանշանակ տարածվում են ժողովրդի գոյաբանության ամբողջ ընթացքի վրա.<< Օ~, չի՞ եղել արդյոք մեր պատմությունն ամբողջ // Մի այսպիսի անգո Ավարայր...// Զի՞ եղել արդյոք բեմական//Նույն Ավարայրը խեղճ...>>:

Տարիների ստեղծագործական այս խոհերն ի վերջո ամբողջանում են <<Մահվան տեսիլ>> պոեմում՝ որպես գառանցանքի տեսիլային համապատկեր: Հիվանդագին չափերով սրված հոգեկան զգայությունները, ենթագիտակցության մեջ բեկված մտապատկերների գերսեղմվածությունը ոգու տեսադաշտ են բերում ազգային մտավոր հանճարի գալիք սպանդը: Կոտորածի նախազգացումն արտահայտող յարձանյանական բնաբանը՝ <<Կոտորա~ծ, կոտորա~ծ, կոտորա~ծ>>, նախանշում է պոեմի ներքին տրամադրությունը: Տեսիլային պատումն ընթանում է բանաստեղծի հիշողության մեջ հառած նախկին մտապատկերների ու գուգորությունների ներհայեցողական բազմատեսակ ձևերով ու զգայություններով: Ակնհայտ է <<Դանթեական առասպել>> և <<Մահվան տեսիլ>> պոեմների մղձավանջային, հոգեճնշիչ պատկերների ներքին առնչությունը՝ առաջինը գրված ցեղասպանությունից անմիջապես հետո, երկրորդը՝ 1937-ից առաջ.<<Եվ այն տեսիլը, որ տարիներից հառնած՝// Օտոացել է ահա իմ վարանոտ ու զարհուրյալ հայցքների դեմ...// Այդ տեսիլը դժնի է ու ժանտաժանտ, անփայլ է ու գոսնական...>>: Կոտորածի զգայությունների ու գուգորությունների հոսքը գիտակցության մեջ ծայրաստիճան լարվածության է հասցնում տառապագին մտասնեռումը՝ առարկայացնելով ուղեղը հարվածող արյան կաթկթոցի զգացողությունը.<<Ցնծության ճիչեր խելագար, գառանցանք ու վիշտ խելահեղ// Ոսկորի ու մսի խրախճանք, երկաթի շոինդ ու շառաչ...>>: Տառապում է հայ հանճարի միտքը. հոգեկան ցավը մի դեպքում՝ հայ երգի հանճարի կյանքում,

հասնում է խելագարության, մի այլ դեպքում՝ հայ մտքի հանճարի կյանքում՝ շարունակական մահվան տեսիլների:

1930-ական թթ. ողբերգության տեսիլը հոգեբանական անցումներով և խորհրդածություններով դրամատիկ մենախոսության տարրեր է ձեռք բերում «Որպես գորշ, դեղին տերևներ...» պոեմում. «<Եվ չունե~ք անգամ փոս դուք հիմա// Եվ օտա~ր եք հայրենի հանդում>>: Հոգեկան ծայրաստիճան գրգռված կացությունն արտահայտվում էր ոչ միայն գեղարվեստում, այլև՝ կյանքում: Մարիանա Այվազյանի սպանության փորձի նախահոգեվիճակի առնչությամբ Չարենցը հիշում է. «<Ես վախենում էի մենակ մնալ... Գիշերվա ընթացքում բնակարանում հնչող յուրաքանչյուր ձայն ինձ սարսափի էր մատնում: Այս ամենին գումարեք և այն, որ եթե ինձ հաջողվում էր քնել՝ այդ քունը անմիջապես փոխվում էր զարհուրելի զառանցանքի... Я живу еще физически-но я уже труп. Я чувствую свое разложение. Я с ума схожу>> («<Ես դեռևս ապրում եմ ֆիզիկապես, բայց ես արդեն դիակ եմ: Ես զգում եմ իմ քայքայումը: Ես խելագարվում եմ>>¹): Այս հոգեվիճակի բանաստեղծական պատկերն է 1935թ. գրված «Զառանցանք» բանաստեղծությունը.

Ատամնաթափ մի մարդ, գանգը նման կապկի,

Նստել էր կոկորդիս և ինձ խեղդում էր...

Թույն էր թորում նա իմ գիշերային շապկին-

Եվ անունը նրա... «Քնքշություն» էր...

Զառանցանքն այս դեպքում հոգեկան խաթարման երևույթ է, պատճառաբանված հոգեկան հետևանք: Հանճարեղության և խելագարության դրամատիկ ժամադրությունից չէր դա, այլ պատմական պահի ուժեղ վերապրումից: Եղեռնի մտասևեռումը Չարենցի մեջ ընդմիջտ մնաց որպես չհաղթահարված հոգեկան տագնապ: Կեսգիշերային տառապանքների բանաստեղծական ինքնարտահայտություններ են 1935-1937թթ. գրված «Հերոսի հարսանիքը», «Հուսահատության ժամերին իմ սև», «Էկլեզիաստես» և ուրիշ գործեր:

Ես վախենում եմ, ինչպես Նեկրոման, կեսգիշերային ժամից,

Երբ ելնում է լուսինը դագաղից ու մեռնում է անգամ քամին...

1931թ. հոգեկան ջղագրգիռ վիճակում Չարենցն ինքնասպանության փորձ է արել նախ՝ ատրճանակով, ապա՝ զարկերակը կտրելով: Չարենցագետ Դ.Գասպարյանը նկատում է. «Եվ հոգեկան վերելքների, և անկումների պահերը բևեռացված էին տառապագին սրվածության աստիճանի: Դրան նպաստում էին մի կողմից կնոջ՝ Արփենիկի կորուստին հաջորդող ողբագին ապրումները, որի հետ նա ոչ մի կերպ չէր հաշտվում, <...> մյուս կողմից՝ իր դեմ ուղղված միտումնավոր քննադատությունը: Այդ ամենը նրան երբեմն հասցնում էին հիվանդագին ապրումների, որոնք ավելի էին խորանում՝ կապված մորֆինի պարբերական ներարկումների հետ: <... > Նա լավ գիտեր, որ ինքնասպանության ճանապարհով իշխող վարչակարգից իրենց դժգոհությունն էին հայտնել իր ժամանակակից ռուս բանաստեղծները>>²:

Ողբերգության դատապարտված մարդու մենության հոգեվիճակը տեղիք է տալիս ներքին բախումների ու հակասական տրամադրությունների: 1935թ. Չարենցը գրում էր. «<Լեցուն է սիրտս լացով...// Ինձ խաբում, ինձ դավում են թերևս>>, մի օր հետո՝ «<Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով// Ելել է ահա... մի պոետի դեմ.-// Էլ ինչպես ես ինձ ահով չդիտեմ// Ու չհիանամ ...>>: Հեղափոխության «<ըղձյալ այգաբացի>> բանաստեղծական վառ պատկերը դառնում է «<ցուրտ Հոկտեմբերի>> անշող պատկեր: Տերյանի «<Ցուրտ Հոկտեմբերն է ծեծում իմ դուռը>> դրամատիկ խոհ-ապրումը, հեղափոխության ներքին իսկության ընկալումն ու վերապրումը Չարենցի մոտ դառնում է «<Ցուրտ Հոկտեմբերն է գալիս...>>: 1936թ. գրված այս ռուբայինը մտավոր հալածանքի ու խեղված կյանքի զգայապատկերն է.

Ցուրտ Հոկտեմբերն է գալիս, ցուրտ Հոկտեմբերն է գալիս,-

¹ Եղիշե Չարենց: Նորահայտ էջեր, Ե., 1996, էջ 328-330:

² Դ. Գասպարյան, Եղիշե Չարենց, Հայոց բանաստեղծության մայրաքաղաքը, Ե., 1996, էջ 3:

Ե՛լ, բանաստեղծ, հավաքի՛ր գիրք, և՛ հուշեր, և՛ խոհեր...

Ո՛չ բարեկամ կա կյանքում, ո՛չ թշնամի անձկալի...

Ցուրտ Հոկտեմբերն է գալիս...

Ժամանակի ընկալման մտավիճակը հաջորդ ռուբայիներում սրվում է ավելի մտայլ երանգներով. «Այսքան դաժան, զարհուրելի և այսքան մութն ու անդուռ// Դեռ չի տեսել իր ապագան հանճարի լույսը մարդու// Մեր նոր լույսով, ո՛չ մի հույսով, ո՛չ մի շքեղ երագով, //Չի վառվում այն, ինչ պիտի գար երգ ու տաղով զվարթուն...»:

Մահվան արշավանքի շարժապարկերի տիրույթը ծավալվում և ահեղանում է Չարենցի 1935-1937թթ. պոեզիայում: Ժամանակի վայրագ ընթացքը հիշողության համապատկերին անդրադարձվում է այս կերպ. «Արշավում է և՛ քո, և՛ գալիքի վրա// Վարձկան ոհմակների գլուխն անցած, // Հագած զարմանալի զրահ՝ //Քո միջնադարյան անցյալը»։ Մահվան մղձավանջը՝ հարսանիքի, ցնծության ու ծիծաղի զառանցական ադուկ-տեսիլներով, համատարած է Չարենցի այդ շրջանի գործերում. «Թմբուկ են խփում, հարսանիք է, // Հարսանիք է երկրում աշնանային-// Արշավում է անողոք գալիքը // Ձգեցած զգեստներ մահի...»։ Հաջորդ բանաստեղծության մեջ տեսիլը սաստկանում է ուղեղի մեջ ել վերածվում պար բռնած զգայական զարհուրելի պատկերի: Ստրկացված ամբողջ երկրի և բռնակալի պաշտամունքի ծես-առերեսման պատկերն է դա . «Ցնծություն է, ծիծաղ// Եվ <...> հարյուր հիսուն միլիոն մարդ// Կարուսել են նստել<...> // Եվ վերևում ժպտացող մի իդիոտ... // Բարձրանում է փոքի, որկորի, քթի հոտ...»։ 1935-1937թթ. Չարենցի մտապատկերներում արյան խորհրդանիշն այնքան տիրապետող է դառնում, որ կարմիրը խուժում է անգամ մարմնի և կրքի զգայությունների աշխարհ: «Կեսօր» բանաստեղծության մեջ կ-երի բաղաձայնույթը, կարմիր, կրկես, կաթսա եզրույթներն ակնարկում են կացինն ու դրա հետ կապված զգայապատկերները.

Կարմիր կեսօր է կրկեսում կիս <քայք>

Կաս կաթսաներ են կարծես կոր <քայք>

Կոնքեր կարմրաթեք <քայք> կիզում...

Կարմիրի ներքին տարածությունը համալրվում է բովանդակային նոր շերտերով: Արյան գույնին ավելանում է արյան հոտը. «Հոտ է գալիս կրկին արյան// Այս վարպետի եփած ճաշից»։ Արյան զգացողությունը աստիճանաբար խտանում, մարմնավորվում է կոնկրետ պատկերի մեջ, դառնում գործողություն –պատկեր.

Վաղ աղջամուղջն այնքան ըղձյալ Այգաբացի

Մայրամուտի փոխվեց արյունալիճ,-

Ուր մեր Արևն է նոր սուզվում արյունալի,

Որպես կարմիր գլուխ գլխատվածի...

«Օ~, մանկիկներ մեր լույս... » սկզբնատողով բանաստեղծության մեջ ողբերգական երևույթը տարածվում է մի ամբողջ սերնդի կյանքի վրա. «Իսկ ձեզ համար նոքա արդեն սրում են սուր, // Որ մի գիշեր անլույս ձեզ գլխատեն»։ Կարմիրի, կացնի, գլխատումի պատկերների տիրույթն ի վերջո ամբողջանում է կյանքի լույսը գլխատող դահիճի կերպարով: «Միջնադարյան կացին» բանաստեղծության մեջ՝ գրված 1937-ին բանտում, հառնում է կառափներով գահին տիրող և միջնադարյան կացնով դահճի զարհուրելի կերպարը: Պատկերը մանրամասնվում է ահասարսուռ չափերով. «Նա մորթոտված գլուխների// Ուղեղներն է միայն ծամում»։ Այդ դահիճը մեկ Շահ Աբասի շառավիղ է, մեկ՝ թիֆլիսցի կինոտ, մեկ՝ «զարհուրելի երևույթ՝ չեղյալ աշխարհում», մեկ՝ «իբրև մի Նեո՝ քաղցած, աններ- ձեռքին կարմիր մի կացին»։ Այս ամենի մեջ, այնուհանդերձ, իր արմատի ու բունի աներկբա ու սթափ գիտակցությամբ, առկա է նաև խորհրդածությունն իր և իրենով ընդհանրացվող ազգի գոյության ոգու առեղծվածի շուրջ.

Ախ, քանի~ անգամ բարձրացավ

Մե կացինը, որ ինձ զգեստնե,

Եվ որքան ձգտեցին գտնել

Իմ երգի արմատները կարծր,-

Դիմացած քանի~ հարվածի,
 Ե՛վ կրծքից, և 'բնից խոցված-
 Հայրենի ավյունով լցված-
 Չըկտրեց և՛ ոչ մի կացին...

Տեսիլների շարքի տրամաբանական վերջին հայտնությունը <<Անվերնագիր>> բանաստեղծությունն է՝ գրված 1936թ.: Մահվան դեմ հանդիման կանգնած, մահվան տեսիլներով շարունակաբար կեղեքված բանաստեղծը, հպարտ և անպարտ ինքնությամբ, պարզ գիտակցում է իր մահվան օրվա զգայապատկերը, նաև պոետի ու մարդու իր առասպելը.

Այն, որ ե՛ս էի , որ ի՛մն էր առաջ,
 Այլևս չի հառնի և ո՛չ մի գրքում,
 Եվ ո՛չ մի գրքում աշխարհում գրած,
 Եվ ո՛չ մի գրքում, և ո՛չ մի գրքում...

Գրականություն

1. Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հհ. 1-4, Ե., 1962-1968:
2. Եղիշե Չարենց: Նորահայտ էջեր, Ե., 1996:
3. Աղբալեան Ն., Ամբողջական երկեր, հհ.1-2, Բեյրութ, 1959, 1966:
4. Բախչինյան Հ., Չարենցապատում ըստ անտիպ վավերագրերի, Ե., 1997:
5. Գասպարյան Դ., Ողբերգական Չարենցը, Ե., 1990:
6. Գասպարյան Դ, Փակ դռների գաղտնիքը: Չարենցը, Բակունցը և մյուսները, Ե., 1994:
7. Գասպարյան Դ, Եղիշե Չարենց: Հայոց բանաստեղծության մայրաքաղաքը, Ե., 1996:
8. Գասպարյան Դ, Չարենցի հետ, Հուշեր, Ե., մաս 1-ին, մաս 2-րդ, 1997, 2008:
9. Գասպարյան Դ, Եղիշե Չարենցի հավատաքննությունը կամ Բանաստեղծի վերջին աղոթքը, Ե., 2003:
10. Նավասարդյան Վ., Չարենց: Հուշեր և խորհրդածություններ, Ե., 2007:
11. Չարենց Արփ., Եղիշե Չարենցի աղոթքները, Ե., 1999:
12. Չարենց Արփ., Չարենցի հետ, Ե., 2009:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Նարինե Հովհաննիսյան - ք.գ.թ., դոցենտ , ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոն
 Էլ. հասցե՝ nare-luys@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ., Ս.Խանյանը: